

М. С. СИНИЦІН

МАТЕРІАЛИ ДО АРХЕОЛОГІЧНОЇ КАРТИ
УЗБЕРЕЖЖЯ ХАДЖИБЕЙСЬКОГО ЛИМАНУ,
ОДЕСЬКОЇ ОБЛАСТІ

Влітку 1955 та 1956 рр. студентами Одеського державного університету, членами археологічного гуртка, під нашим керівництвом й при безпосередній участі, була проведена розвідка археологічних пам'яток по узбережжю Хаджибейського лиману. При цьому слід зауважити, що до цього часу, не дивлячись на те, що Одеса і в минулому була значним центром археологічних досліджень, ніхто ще не провадив систематичного хоч би виявлення цих пам'яток. М. Ф. Болтенко та О. Ф. Логодовська, які протягом кількох років провадили археологічні дослідження в с. Усатово та Великий Куяльник на Хаджибейському лимані, обмежились в своїй роботі розвідками лише самої південної частини лиману, що нашло свій відбиток в надрукованих ними роботах¹. Деякі археологічні пам'ятники з південної частини нами були зафіксовані в 1951 р.² Археологічні пам'ятники з Хаджибейського лиману, в широкому розумінні, відомі в літературі та зібрані Одеським археологічним музеєм, зведені були в роботі І. В. Фабриціус³.

Всі знайдені археологічні пам'ятки в 1955, 1956 рр. оглянуті учасниками експедиції по кілька разів і мною по одному-два рази. На кожному з відкритих археологічних пам'яток зібрані матеріали, які дозволяють в якійсь мірі їх попередньо визначити. На одному з них біля х. Черевичного проведені розкопки (зібрані археологічні матеріали зберігаються в фондах Одеського державного університету та в Одеському археологічному музеї).

Нами вивчено як західний, так і східний берег північної частини лиману, починаючи від с. Алпестово на західному березі, і кінчаючи хутором Черевичним на східному (дивись план Хаджибейського лиману). Південної частини Хаджибейського лиману, найближчих околиць Одеси та місцевостей, де проводили досліди М. Ф. Болтенко і О. Ф. Логодовська, ми не торкаємось.

На північно-західній околиці с. Алпестово, біля лиману, на схилі стародавньої розлогої балки, де знаходиться пустир, зустрічається знач-

¹ М. Ф. Болтенко, Раскопки Усатовского-Большекуяльницкого поля культурных остатков, ВООК, 1925, № 2—3; О. Логодовская, Раскопки Одесского музея в 1936 г., СА, 1940, № 5; О. Логодовська, Проблеми Усатівської культури, НЗ ПА, т. I, 1943; О. Логодовська, Розкопки усатівського кургана I-II, НЗПА, т. II, 1946.

² М. С. Синицин, Карта поселень і городищ між гирлами Дністра й Південного Бугу скіфсько-сарматського часу, НЗ ОПІ, т. X, 1955.

³ И. В. Фабрициус, Археологическая карта Причерноморья Украинской ССР, Киев, 1951, стор. 43—49.

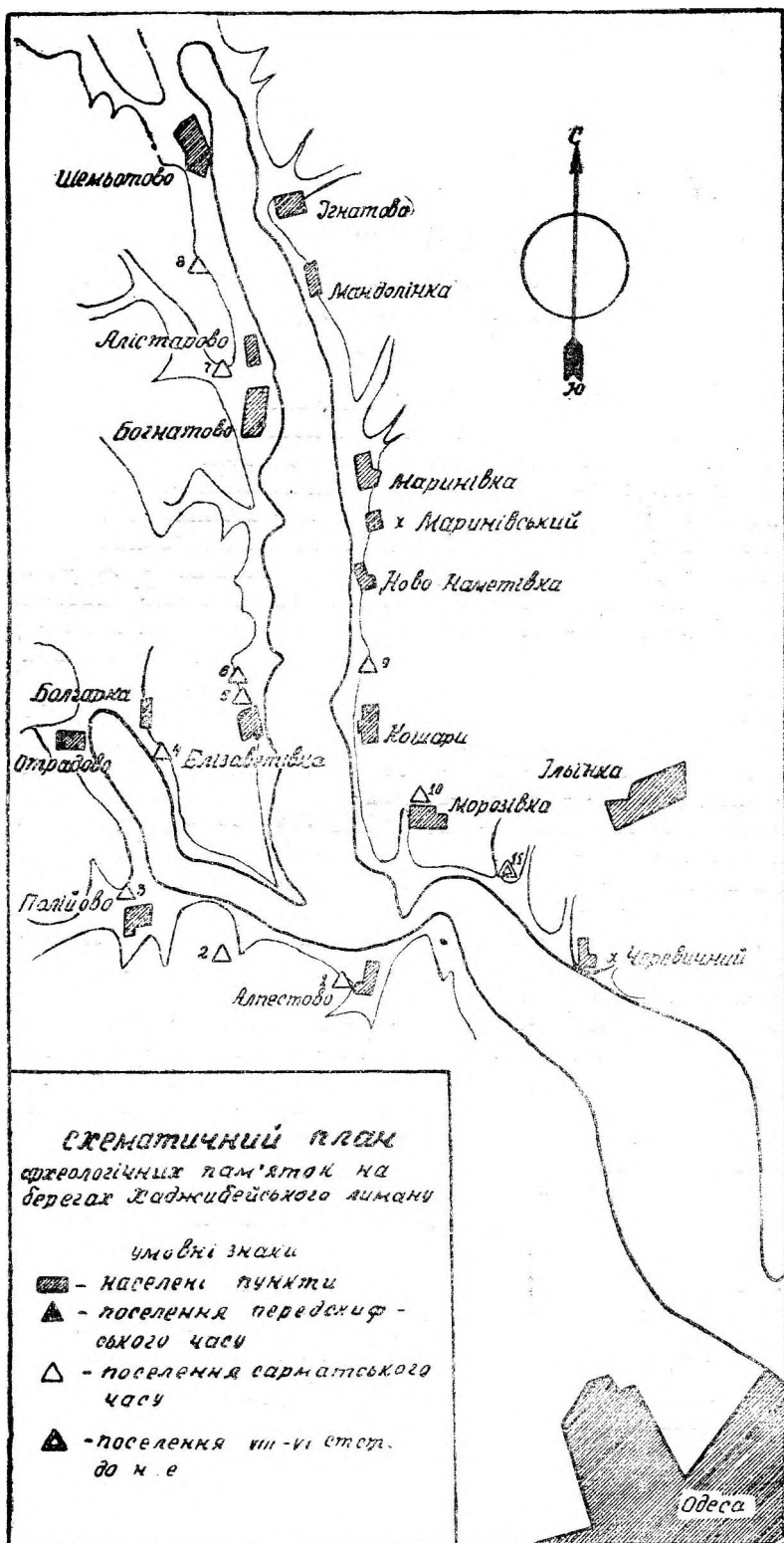

Рис. 20.

на кількість каміння із слідами обробки та дії вогню і уламків глиняного посуду. Фрагментовані керамічні уламки і каміння із слідами обробки та дії вогню зустрічаються тут на площі у півтора-два га. Керамічні уламки різноманітні. Серед них слабо обпалені і дуже фрагментовані уламки ліпного посуду, зробленого із темної грубої маси, та уламки посуду, зробленого на гончарному крузі як з добре заглаженою зовнішньою поверхнею, так і з шершавою. Деякі уламки з останньої групи зроблені із сірої маси, яка нагадує цемент. Цей останній тип глиняного посуду нам добре відомий із поселення в с. Киселово⁴. Тут же знайдені скребла з добре вираженою ретушшю та уламок крем'яного списа (карта, пункт 1, табл. XVIII, фото 1—8).

На північний захід від криниці, що знаходиться в двох кілометрах від села Алпестово в тому ж напрямі, на високому надлиманному плато, влітку 1956 р. студентами ОДУ були знайдені роздріблені уламки ліпного глиняного посуду та обпалене каміння. Восени того ж року ця місцевість була оглянута вдруге, але при повторному огляді керамічних уламків не знайдено. Це можна з'ясувати тим, що поверхня була вкрита сухою травою. Разом зі студентами нами були знайдені численні обпалені камені, деякі з них із слідами обробки (карта, пункт 2).

На околицях с. Полійово, де ґрунтова дорога повертає на село Отрадово, на городах колгоспників знайдені уламки амфор та амфорних ручок, серед останніх були реберчасті, двоствольні і плоскі. Тут же знайдено роздріблені уламки ліпного посуду, на основі яких важко встановити його форму, та значну кількість уламків посуду, зробленого на гончарному крузі. Останній тип посуду зроблено з сірої, добре відмудленої і обпаленої маси. На добре обробленій поверхні цього посуду зроблені лощенням прямі лінії, що, пересікаючись між собою, створюють квадратики, ромбики, чотирикутники і т. д. В цьому ж селі, на захід від криниці з журавлем, на городах, знайдені шлаки і уламки ліпного посуду, зробленого з темної, слабо обпаленої маси з домішкою вапняку (карта, пункт 3, табл. XIX, фото 9—11).

На території прахорадгоспу Болгарка, на плато, що поступово здійсмається над лиманом, а також на обривистому березі лиману знайдені численні матеріальні рештки давнього минулого. В надлиманному урвищі, що простягається метрів на 100, добре простежується культурний шар, товщиною біля метра, в якому, крім уламків ліпного посуду, трапляється численне каміння. Серед каміння в урвищі над лиманом і на плато трапляються плити з слідами обробки та дії вогню. В урвищі, на плато в водоміях, в окремих випадках помітні рештки фундаментів з каміння, покладеного плазом. Каміння (сарматський вапняк) завалів і кладок лише в окремих випадках має незначні сліди обробки.

На плато і в урвищі зустрічаються в великій кількості уламки різного розміру ліпного посуду з темної, слабо обпаленої грубої маси. Серед уламків трапляються прикрашені відтягнутим валиком з вдавленням палички або пальця. Окремі уламки прикрашені відтисками тоненького мотузочка. Тут же знайдений круглий, добре оброблений камінь для аркана, чи праші.

На всій площі, де трапляється обпалений камінь і уламки ліпного посуду, зустрічаються і уламки сіроглиняного посуду, зробленого на

⁴ К. А. Раевский, Наземные сооружения земледельцев междуречья Днепра—Днестра в I тысячелетии н. э., СА, XXIII, стор. 250—277.

гончарному крузі, іноді навіть з лощеною поверхнею, що відноситься до більш пізніх часів (карта, пункт 4, табл. XIX—XX, фото 11—23).

В с. Єлісаветівці, на західній околиці, на надлиманному плато знайдена велика кількість обпаленого каменю і уламків посуду, зробленого на гончарному крузі. Цей посуд зроблений з добре відмуленої маси і добре обпалений. Уламки з лощеною, іноді з обмазаною поверхнею часто бувають прикрашені прямими лініями, що пересікаються (карта, пункт 5).

Західніше с. Єлісаветівки, між балкою новітнього походження і водомією, що впадають в лиман, на задерновілій, в минулому зайнятій під виноградник поверхні, знаходимо уламки глиняного посуду. Серед уламків, поруч з дрібними фрагментами сіроглиняного ліпного і зробленого на гончарному крузі посуду, зустрічаються уламки спинок амфор, реберчастої амфорної ручки тощо (карта, пункт 6, табл. XX—XXI, фото 24—32).

На віддалі 400 м від села Богнатово, на північній захід від тваринницької ферми (150×50 м) трапляються уламки ліпного посуду, каміння іноді обпалене. Глиняний посуд вироблений з темної грубої маси і слабо обпалений. Уламки посуду дуже фрагментовані, але все ж таки по них можна судити, що вони були з добре вираженим плоским дном, що часто під вінцями вони були прикрашені відтягнутим валиком з різного роду вдавлуваннями (карта, пункт 7, табл. XXI, фото 33—35).

В с. Алістарово, північніше криниці метрів за двісті, над лиманом, на рівнині, що все підвищується на північ, трапляються обпалені камені і уламки глиняного посуду різних епох. Серед дуже фрагментованих уламків ліпного посуду, зробленого з темної маси слабого обпалення траплялись уламки прикрашені відтягнутими або наліпними валиками з насічкою нігтем, вдавлуванням пальця або палички. На цій же території зустрічаються, хоч і в невеликій кількості, плоскі амфорні ручки, уламки спинок амфор і уламки посуду, зробленого на гончарному крузі, з сірої добре відмуленої маси. Останні були частинами сильно і різко профільованих і добре обпалених посудин (карта, пункт 8, табл. XXII, фото 36—40).

На південний схід від села Ново-Наметівки, метрів за 200—300 на схід від криниці з журавлем, на високому надлиманному плато, обмеженому з південного сходу глибокою балкою новітнього походження, трапляється на поверхні велика кількість каміння і уламків глиняного посуду. Серед каменів є тесані і обпалені. На сучасній денній поверхні в окремих місцях виступають укладені в ряд по прямій необроблені камені. Уламки ліпного посуду, як завжди, дуже фрагментовані, а в зрізах окопів і в урвищах над балкою і лиманом значно крупніші. Посуд зроблено з темної, грубої маси, в якій чітко відрізняються домішки товченого вапняку. Серед наявних тут уламків посуду траплялись і орнаментовані. Орнамент, звичайно, складався з витягнутого валика, іноді двох, на котрих було нанесено насічку нігтем або вдавлення нігтем чи паличкою (карта, пункт 9, табл. XXII, фото 41—43).

На північній околиці с. Морозівки, на схилах балки трапляються дуже фрагментовані уламки глиняного ліпного посуду і зробленого на гончарному крузі. Серед уламків посуду трапляються уламки і з канелюваною поверхнею. Це, мабуть, поселення, дуже зруйноване діяльністю населення сучасного с. Морозівки (карта, пункт 10, табл. XXII, фото 44—45).

Всі вищезгадані археологічні пам'ятки, розташовані на берегах

Хаджибейського лиману, описані лише на основі їх огляду влітку і восени 1956 р. Тільки на одному з пам'ятників, розташованому на березі Хаджибейського лиману, відомому в якійсь мірі в літературі, силами студентів ОДУ були проведені в значних розмірах розкопки. Цей пам'ятник відомий в літературі як поселення епохи бронзи біля х. Черевичного⁵, розташований між с. Морозівкою і хут. Черевичним Одеського приміського району. Поселення знаходиться на високому надлиманному плато і з південного сходу обмежене обривистим берегом лиману (висота обриву 30—45 м), а з північного заходу глибокою балкою. Північний кордон поселення, не маючи чіткої межі, намічений нами на підставі керамічних знахідок. Закладені шурфи, дрібні уламки ліпного посуду, викинуті на поверхню ховрахами, дозволяють приблизно встановити площу стародавнього поселення. Воно мало довжину, вздовж берега лиману, біля 100 м і ширину, в степ від лиману, біля 70 м (карта, пункт 10).

На початку розвідок на цьому поселенні над урвистим берегом лиману було закладено чотири шурфи (4×4 м), названі буквами («А», «Б», «В», «Г»), в яких знайдено невиразні будівельні рештки, нечисленні керамічні уламки, камені із слідами обробки і велика кількість фрагментованих кісток свійських тварин (рис. 21).

0,30 м від поверхні, в шурфі «А» закладеному в невеликій виїмці біля урвища над лиманом, на північній околиці поселення, було відкрито завал з каменів. Серед дрібного каміння завалу траплялись окремі камені значної величини і каміння зі слідами дії вогню. Завал займав північно-західну частину шурфа і підходив під його західний і північний борти. Тільки що сказане обумовило прирізки до шурфа з півночі, північного заходу і з заходу (2×4 м, 2×2 м, 2×4 м). Прирізки дали змогу розкрити всю площу завалу, біля 3,5—4 м в діаметрі. Під завалом знаходився тонкий шар чорнозему, який залягав на материк, що склався з вапнякових плит. Внаслідок зачистки і розборки завалу вияснилось, що лише дві плити в ряд південно-південного сходу на північно-північний захід лежали на місці, добре укладені плазом. Під час зачистки і розбору завалу знайдено фрагментовані кістки тварин і такі роздріблені уламки ліпного посуду, що скласти уяву про його форми досить важко. На основі цих уламків можна сказати, що даний посуд, виліплений з темної маси з домішкою товченого вапняку, був слабо обпалений. Все, тільки що сказане і знайдений тут дрібний фрагмент сіроглиняного, лощеного посуду, зробленого на гоңчарному крузі, дозволяють припустити, що ця будова була розібрана в перших віках нашої ери.

В метрах 80 від шурфа «А», майже на схід по лінії надлиманського урвища, був закладений шурф «Б». В цьому місці окремі плоскі камені лежали плазом і були помітні на сучасній поверхні. В квадраті №№ 3 і 4 був відкритий завал каменів. Зачистивши і прибравши явно завальні каміння, знайшли очевидний залишок примітивної кладки, що йшла з півночі на південь. Від кладки в північній частині збереглося всього лише п'ять плоских вапнякових плит, які були порівняно добре підібрані і укладені плазом. В південній частині гаданої кладки, що являла собою гряду, лежала добре укладена плазом плита, по формі й величині аналогічна попередній. Положення цієї плити в гряді та глибина залягання, дозволяють віднести її також до будівельного залишку, від якого залишилось лише п'ять вищезгаданих плит. Залишки примітивної

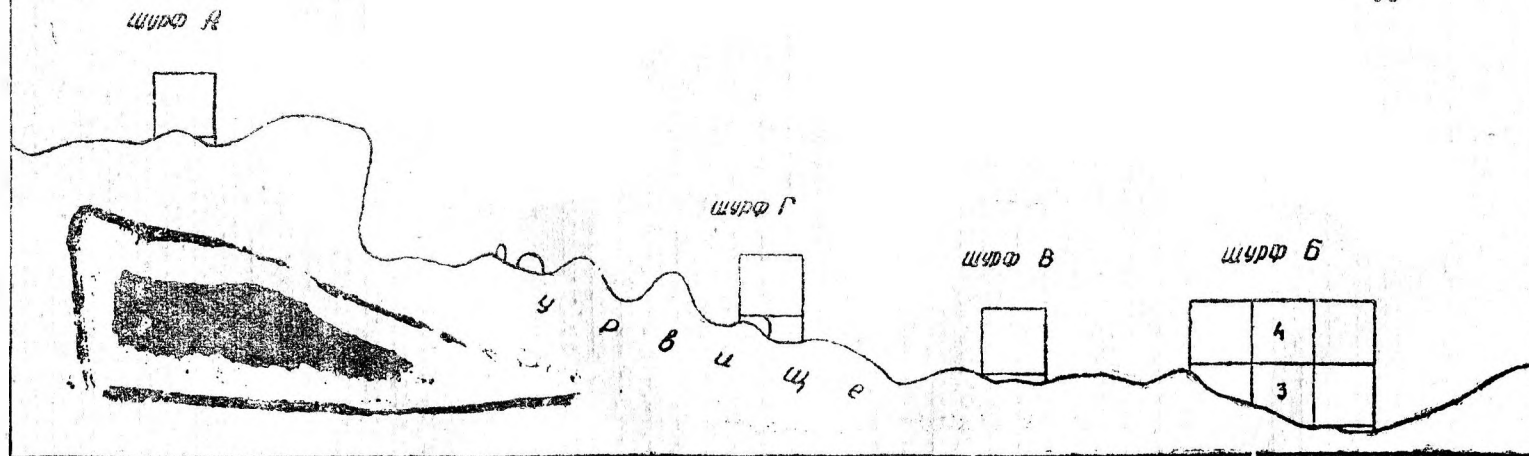
⁵ М. С. Синицин, Карта поселень і городищ між гирлами Дністра і Південного Бугу скіфсько-сарматського часу. НЗ ОДПІ, т. X, стор. 48.

Мал. 21

Схема шурфів 1955-1950 рр.
на поселенні біля ж. Червицького

ділянка Д

9	1	2	3	7
10	8	5	4	

кладки залягали під поверхнею в чорноземі на глибині 0,30—0,35 м. Чорнозем в 0,40—0,50 м від поверхні підстилався міцною плитою понтійського вапняку, який перекривав не лише квадрати №№ 3 і 4, але й сусідні, на яких будівельних лишків не знайдено. В чорноземі до глибини 0,4 м зустрічались лише уламки ліпного глиняного посуду, велика кількість уламків кісток, окремі каміння із слідами обробки і велика кількість уламків вапняку. Уламки кісток, ліпного посуду зустрічались і під гаданими залишками кладки.

Слідуючим був закладений шурф «В». Його заклали так як і попередній над обривом лиману, в тому місці, де кілька каменів виступали в урвищі, біля ледве помітної низини, де покладене плазом каміння виступало на сучасну денну поверхню. Розкопки на цьому шурфі показали, що камені відкритого тут завалу залягали в чорноземі. Чорнозем на всю товщину (місцями до 0,45 м) проріс корінням полину і підстилався понтійським вапняком. Після зачистки виявилось, що завал мав форму еліпса, що основна маса каміння зсунута із своїх місць і тільки окремі камені справляли враження добре укладених. Між камінням завалу не знайдено жодного із слідами дії вогню. Керамічні знахідки були незначні і роздріблені. Вони зустрічались як в першому, так і в третьому штиках, але максимальна їх кількість була в другому. Кісток, як і в раніше описаних шурфах, була велика кількість. Вони були як правило фрагментовані, але серед них траплялись і явно оброблені. Знайдено декілька круглих, добре оброблених каменів, які майже завжди визначають як камені для пращі.

Шурф «Г» також знаходився біля обриву лиману. Знахідки на цьому шурфі і умови залягання нічим не відрізнялись від знахідок в шурфах «Б» і «В». Завал знайдений в шурфі «Г», залягав на тій же глибині, що і в попередніх випадках. Завал розміщався головним чином у північній частині шурфа і тягнувся майже паралельно до північного борту. В східній і західній частинах завал був виражений далеко слабше, ніж в центральній, середній частині. Під камінням завалу траплялись фрагментовані кістки тварин, кістки із слідами обробки, дрібні уламки ліпного посуду і таке інше. В південно-східній частині було знайдено ямку діаметром біля одного метра, висічену в вапняку. Вона поступово заглиблювалась до центра, де досягала біля 0,25 м глибини. Ямка була засипана чорноземом, в якому зустрічались фрагменти кісток, ліпний посуд і дрібне каміння.

Описані завали, відкриті в шурфі «Б», «В» і «Г», судячи по їх залягання, по сильно фрагментованих уламках ліпного посуду, що зустрічався як між камінням, так і під камінням завалу, по одноманітності керамічних знахідок, напевне були розібрані ще під час існування поселення. Характер завалів, їх форми в плані дозволяють припустити, що будівлі, залишками яких вони з'являються, були чотирикутними («Б» і «Г») і круглими або овальними в плані (В).

Порівняно в широких розмірах дослідження провадились в центральній частині стародавнього поселення, де на поверхні були помітні незначні горбки, а під поверхнею залягали окремі плити вапняку. Тут був закладений шурф «Д», який потім розгорнувся в розкоп «Д», де було розкопано 10 квадратів 4×4 м. Розкопки велись до материка (понтійський вапняк), що залягав на глибині 0,70 м від поверхні. Землю виймали 10 см шарами. Верхні шари чорнозему до глибини 0,30 м були густо пронизані коріннями рослин, головним чином полину. В чорноземі на глибині 0,30—0,50 м помітна була значна опідзоленість.

Досліди на розкопі «Д» розпочались на квадраті № 1, де безпосередньо під поверхнею знайшли каміння, що лежало в безладді. Це каміння без ознак якоїсь обробки чи підбору, незначних розмірів, майже цілком вкривало всю площу квадрату. Тільки що відмічений факт дозволив припустити наявність в цій частині селища виразних будівельних решток передскіфського часу, які майже зовсім не вивчені на території Дністро-Бузького Причорномор'я. Сказане зумовило саме в цій частині розкопки значної площі (160 кв м).

В горішньому шарі на всій площі розкопа «Д», в чорноземі, пронизаному корінням рослин,—велика кількість дрібного, не пов'язаного між собою каміння. Частина каміння лежала плазом, а частина під різними кутами нахилу до горизонту, і окремі камінці лежали руба. Серед каміння цього шару розкопу «Д», в порівнянні з іншими шурфами, зустрічалась значна кількість дрібних уламків ліпного глиняного посуду. В цьому шарі знайдені були уламки глиняного посуду інших епох: один уламок стінки канелюрованої амфори, один уламок двохствольної амфорної ручки і кілька полив'яних черепків XVIII століття.

На розкопі «Д» другий шар, після зняття якого дійшли до глибини 0,20 м, не відрізнявся від першого за характером знахідок. Каміння перших двох шарів скоріш за все були рештками найпізнішого будівельного періоду стародавнього поселення, розібраних на початку н. е. і в наступні віки. Сказане припущення стверджується кількома надійними фактами. Тут в перші століття н. е. існувало незначне поселення і перекривало північно-західну частину поселення, яке було об'єктом дослідження. Північніше стародавнього поселення, за балкою, в метрах ста від нього—залишки будівель двадцятого віку, а ще далі, метрів через двісті—сліди життя XVIII ст.

В шарі, що знаходився на глибині 0,20—0,30 м від сучасної поверхні, траплялись порівняно значних розмірів вапнякові плити, як групами так і поодинокі. В північній частині кв. 10 (план розкопу «Д», кладка «Г») лежали плазом три плити значних розмірів. Вони лежали на таких плитах, що залягали на глибині 0,30—0,40 м від поверхні. Три плити, що їх підстиляли та прилягали до останніх, мабуть, були рештками будівлі. Цей залишок будівлі (фундаменту) завдовжки біля 3 м був складений з плоских плит покладених плазом. Нижні з них лежали на чорноземі, в якому траплялись дрібні уламки ліпного глиняного посуду і кісток тварин. Ці плити, в тій частині де вони лежали в два шари, а особливо в південно-західній, були великими. Одна з них приблизно трикутної форми, мала ребра до 0,75 м, а друга такої ж довжини, але трохи вужча. Середня частина кладки «Г» в північно-східному кінці була розібрана, а в центральній частині деякі плити справляли враження зсунутих з місця.

Глибина залягання кладки «Г», знахідки під нею керамічних і остеологічних фрагментів, загальний її вигляд дозволяють припустити, що в даному випадку маємо справу з рештками фундаменту довжиною в 13 м, покладеного на поверхню часу будівництва. Безперечно, ця споруда виникла в пізній, а може в останній будівельний період, біля VI в. до н. е., а на початку н. е. (в сарматський час) з її фундаменту брали камінь для свого будівництва мешканці поселення, що виникло частково на території більш раннього селища, а частково на північно-західній його околиці в сарматський час.

Вздовж північного борту квадрату 4, на глибині 0,20—0,40 м, знай-

шли завал з плоского каміння («Ж»). Деякі плити цього завалу були добре укладені на чорноземі, в якому траплялись дрібні уламки ліпного посуду та кісток. Плит, що лежали на глибині 0,20—0,30 м, знайшли тільки три, з яких дві пов'язані були з плитами, що знаходились на глибині 0,30—0,40 м. Завал «Ж» відрізняється від решток кладки «Г», але різняться вони тільки станом збереженості. Завал «Ж» є решткою кладки синхронної кладці «Г», обидві вони були збудовані однаковою системою і одночасно розібрані.

Більш ранній будівельний період, рештки якого залягали на глибині 0,40—0,60 м, представлений був більш виразними, хоч і нечисленними рештками будівельної справи.

В південно-західній частині квадрата 5, безпосередньо під поверхнею знайшли завал, що перекривав не тільки західну його частину, а й повністю квадрат 6, майже повністю квадрат 10 і значну частину квадратів 9 та 1. Після зачистки й розбору завалу, який складався із дрібних камінців, знайшли великі плити вапняку, встановлені руба. Подальші розкопки показали, що таке положення плит не випадкове явище, а рештки фундаментів споруд.

Рештки фундаменту «а», що знаходились в квадратах 5 та 6, збереглися протягом біля 4 м завдовжки і біля 0,50 м заввишки. Цей фундамент тягнувся з південно-західного кутка квадрата 5, з південно-південного сходу до північно-східного квадрату 6, на північно-північний захід. Південно-південно-східна частина фундаменту «а» складалась із двох великих плит вапняку, довжиною трохи менша метра, завширшки біля 0,65 м і завдовжки біля 0,20 м. Мабуть, для житла утворювали заглиблення 0,20—0,30 м, а потім під його бортами, по дну викопували канавку 0,10—0,15 м завглибшки, в яку ставили руба великі плити. З заходу, на глибині 0,45 м від поверхні до плит, що стояли руба, примикає добре утрамбована площадка (план розкопу «Д», кв. б), біля 0,10 м товщини. Зі сходу великі плити підпирались, порівняно, невеликими плитами, що залягали на глибині 0,30 м від сучасної поверхні. Ці останні, мабуть, були поставлені на поверхню часу будівництва. В південній частині тільки що описаний фундамент, повертає на захід-південний захід і, створивши тупий кут, іде під південний борт 6 квадрату (табл. XXIII, фото 46).

Фундамент «а» в 2 метрах від південно-південно-східного кінця був зруйнованим ще в стародавні часи, що бачимо на тільки що наведеній фотографії. Завал в цій частині був особливо значним. Під час розбору завалу, під камінням, на глибині 0,45—0,50 м, з західного боку, біля зруйнованої частини фундаменту знайшли роздавлений кістяк тварини (теляти двох-трьох років). На цьому ж місці, в тому ж шарі зустрічалась значна кількість великих уламків глиняного посуду. Деякі уламки добре контактувались і з них могли бути складені значні частини окремих посудин.

Розбір завалу в цій частині дає можливість твердити, що нижня частина складалась з нагромадження великих плит вапняку, що найбільші з них лежали на глибині біля 0,45 м. Довгі боки їх по західній лінії фундаменту і паралельно йому приблизно збігались з загальним напрямком фундаменту. Каміння середнє і дрібне лежало по-різному: одне плазом, друге навскіс, а третє—руба. Положення каміння розібраного завалу, а також поставленого руба, нахил на захід плит в уцілілій частині фундаменту «а» дають право думати, що стіна впала на захід.

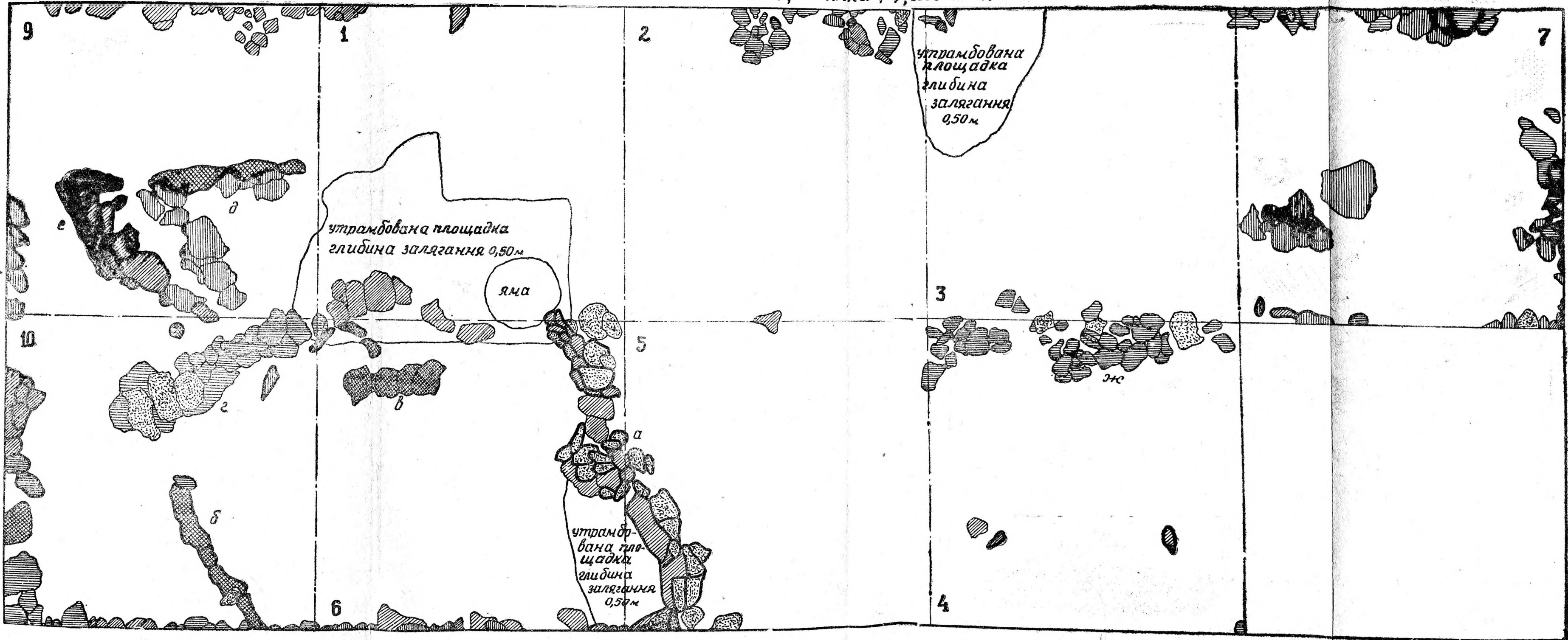
Північно-північно-західна частина фундаменту «а» збереглася гірше, ніж південно-південно-західна, але по способу кладки обидві частини аналогічні. В північно-північно-західній частині збереглася тільки одна крупна плита, а решта плит була незначної величини. Але великі і дрібні плити, що стояли руба в цьому місці та в другій частині фундаменту «а» знаходились на однаковій глибині і приблизно на одній лінії. З західного боку північно-північно-західної частини фундаменту знаходилась також утрамбована площадка, що була пов'язана з такою ж біля південно-південної частини, яка залягала на тій же глибині і однаково зроблена. Але остання площадка збереглася тільки окремими острівками. Після того, як були зрізані острівки трамбовки, стало ясно, що трамбовка біля 0,10 м товщини була зроблена з чорнозему із значною домішкою піску-ракушняку, що в трамбовці траплялись дуже роздріблені уламки глиняного ліпного посуду з добре вилощеною поверхнею. Трамбовка залягала на материку (вапнякової скелі).

В квадраті 10 після зачистки й розбору завалу, знайшли три плити, які стояли руба (план, «б»). Вони стояли в спеціальних канавках, вирубаних в вапняку на глибині 0,70 м від сучасної поверхні (табл. XXIII, фото 46). Напрямок цих плит приблизно однаковий з фундаментом «а». Але припустити, що фундамент «а» і три плити фундаменту «б» є рештками одного приміщення, неможливо. Це заперечується перш за все тим, що різниця в глибині їх залягання (більш 0,10 м), а до того ж слід взяти до уваги, що фундамент «а» намічає пряму лінію, тоді як фундамент «б», мабуть частину овала чи кола. Фундамент «б», не тільки по глибині залягання, а й тому, що в шарі, який перекривав материк-вапняк зі всіх боків, від решток фундаменту «б» були відсутні культурні рештки, слід віднести до стародавнішого, до першого періоду будівництва.

До першого періоду слід віднести й рештки фундаментів, знайдених в квадраті 7 (план «е», «д»). В цьому квадраті плити, що стояли руба і йшли зі сходу-північного-сходу («д») та південно-південного сходу («е»), стикаються і утворюють кут. Від фундаменту «д», що зберігся з перервою майже на три метра, безперечно, збереглися не зсунутими з місця чотири плити. Три з них в східній частині фундаменту стояли ланцюгом, а в західній—лише одна. Між трьома плитами й одною була перерва, мабуть, в цьому місці одну плиту взяли ще під час існування, стародавнього поселення (табл. XXIII, фото 47).

Від фундаменту «е» зберігся уривок довжиною 1,25 м, що складався тільки з двох плит, з яких кожна була не вище 0,35 м. До цих двох зі сходу щільно стояли плити гірше підібрані. Між цими плитами траплялись великі і незначного розміру. Вони залягали на глибині 0,60 м від сучасної поверхні. Зі сходу вони обмежувались плитами, що стояли руба на глибині 0,70 м, хоч збереглося з них всього лише два камені. Верхній край плит, що залягали на глибині 0,70 м—0,60 м в фундаменті «е», знаходився на одній глибині, біля 0,45 м від сучасної поверхні і утворював площадку 0,75—0,85 м завширшки.

Як говорилося раніше, кам'яний завал перекривав в значній мірі квадрати, в яких були знайдені будівельні рештки, але в 9 квадраті, особливо в північно-західній частині, знайшли значне скупчення глини, в якому траплялись великі шматки з слідами соломи. Все вище сказане дозволяє твердити, що фундаменти, як правило, будувались з каменю,

а стіни клались із каменю і глини, що будівлі в плані мали форму чо-тирикутну, овальну або круглу.

Безперечно, до найстародавнього будівельного періоду слід віднести рештки фундаменту «в», що знаходились в північно-західній частині 6-го квадрату, на глибині 0,70 м від сучасної поверхні, які збереглися протягом 1,15 м. Фундамент «в» було складено із добре підібраних плоских плит, на південному боці яких помітні сліди тесання. Від цього фундаменту збереглося лише п'ять плит, але вони дають не тільки уяву про спосіб кладки, а й напрямок (зі сходу на захід).

В південній половині кв. 1, на глибині 0,30—0,50 м від сучасної поверхні, був перемішаний шар землі з глиною і камінням. Каміння, серед якого траплялось і обпалене, переважно було незначних розмірів. В цьому шарі знайшли людський кістяк, орієнтований головою на південь. Завальне каміння траплялось над кістками і під ними. Окремі кістки рук та ребра були переламані. Череп пробитий. Нижня щелепа розчавлена великим каменем, який відокремлював щелепу від тулуба, а спинні хребці були зсунуті дещо на захід. Про стан рук і ніг слід сказати, що вони були поламані, а до того ж в тій частині, де повинні бути ступні ніг, нора гризуна. Голова кістяка лежала на глибині 0,35 м, а ноги біля 0,50 м від сучасної поверхні.

В тій же частині 1-го квадрата, під тільки що описаним шаром, в місці, де було найбільше каміння, знайшли добре утрамбовану площадку біля 0,10 м завтовшки. Ця площадка зроблена була з землі із значною домішкою піску-ракушняку. В південно-східній частині утрамбованої площадки знайдена була яма, яка формою нагадувала циліндр. Яма мала діаметр 1,05 м, а в глибину 0,70 м, висічена в материку (вапняк) й засипана землею, в якій траплялось каміння та шматки глини. На дні ями знайшли лузгу проса, змішану з землею. Товщина шару землі, змішаної з просом, в східній частині ями була біля 0,05 м, а в західній 0,03 м.

В північно-західній частині третього квадрата, після зачистки та розбору кам'яного завалу, на глибині 0,50 м від сучасної поверхні, знайшли добре утрамбовану площадку. Зроблена вона із чорнозему, змішаного з піском-ракушняком. Північна частина площадки, майже в два метри завширшки, заходила під північний борт дільниці «д» і була не досліджена. Вона була розташована в основному в 3 квадраті і тільки частково в 2. Площадка витягнена з півночі на південь, в південній частині закруглялась. В північно-західній частині її знаходились два невеликі камені, поставлені руба, на яких помітні сліди вогню. Поверхня в цій частині її (0,50×1,0 м) добре обпалена.

Решта відзначеного в плані в цьому короткому зведенні не представляє інтересу, а тому на ньому не спиняємось.

Розкопками стародавнього поселення біля х. Черевичного, крім описаних будівельних решток, були знайдені різні предмети, зроблені з глини, каменю, кістки і бронзи.

Кількість керамічних і інших знахідок на одиницю площі (4×4 м) в різних шурфах, а також в різних шарах була не однакова. Найменша кількість знахідок була на шурфі «А». В дерновому шарі знайдені дрібні уламки: 1 денце, 5 фрагментів вінець, 32 уламки стінок ліпних посудин. В другому шарі на глибині 0,20—0,40 м в цьому ж шурфі було знайдено лише 14 уламків стінок ліпних посудин. Материк-вапняк на шурфі «А» залягав на глибині 0,35—0,45 м.

На шурфі «Б» повністю були розкопані два квадрати 2 і 5, які, щодо кількості і збереженості знахідок є типовими для шурфів, розташованих над урвищем біля лиману («В» і «Г»). В другому квадраті, в першому шарі (0,00—0,20 м) знайдено: уламків вінець—1, донець—1 і стінок—37. В другому шарі цього ж квадрату (0,20—0,40 м) знайшли: уламків вінець—5, донець—7 і стінок—102. В цьому ж квадраті, в третьому шарі (0,40—0,60 м) знайшли: ручок—1, донець—5 і уламків стінок—59. В квадраті 5, як бачимо, помітна тенденція збільшення знахідок в шарі, що залягав на глибині 0,20—0,40 м. Так, в першому шарі цього квадрату знайшли уламків вінець—2, донець—1 і стінок—26. В другому шарі 5 квадрату знайдено: уламків вінець—6, донець—6, ручок—1 і стінок—211. В третьому шарі зафіксували вінець—3, донець—4 і стінок—64.

В шурфі «Д», що знаходився в 40 м від надлиманського урвища, шар чорнозему був на 10—15 см товстішим ніж біля надлиманського урвища і материк-вапняк залягав не на 0,60 м, а на 0,75 м від сучасної поверхні. Шурф «Д» відрізняється від чотирьох попередніх шурфів тим, що найбільш насичений знахідками шар залягав на глибині 0,40—0,60 м від сучасної поверхні.

Мабуть різна глибина залягання зумовила різну збереженість археологічного пам'ятника. Найкраще зберігся пам'ятник в 30—50 м від надлиманного урвища, в тім місці, де був закладний шурф «Д». Порівняна добра збереженість тут пам'ятника в цілому, а головним чином будівельних решток, призвела до того, що шурф «Д» був розгорнутий в розкоп-ділянку «Д», де було розкопано дев'ять повних квадратів (4×4 м). На цій ділянці знайшли не тільки найбільш виразні будівельні рештки, але й інший археологічний матеріал, на якому головним чином і спинимось.

Керамічний посуд зроблений з темної маси, до якої домішувався пісок-ракушняк, товчений вапняк, або товчене череп'я. Поверхня глиняного посуду оброблялася неоднаково. Інколи тільки що зроблений посуд, по вогкій глині, загладжувався віхтем з трави. Часто, мабуть, на підсушену на сонці поверхню посуду, наносили покриття із тої ж глини що й посуд, але краще відмуленої. Траплялись уламки посуду з добре вилощеною поверхнею, але звичайно ж посуд був з шершавою поверхнею. Весь посуд, як правило, темного або сірого кольору, але траплялись окремі екземпляри з жовтою поверхнею, в результаті більш сильного обпалу. Взагалі ж весь глиняний посуд був слабого обпалу.

Днища посуду були плоскими, звичайно добре заглаженими, частенько з яскравими кантами (табл. XXIV, фото 49, 50). Рідко траплявся великий посуд, в якому дно поволі м'яко переходило до стінок (табл. XXIV, фото 51, 52). Звичайними ж такі м'які переходи від дна до стінок були для малих посудин, зроблених з порівняно тонкої маси, з лощеною канелюрованою поверхнею. В одному випадку на дно великої посудини, зробленої з темної, грубої маси, ще до обпалу, тоненькою паличкою нанесено зображення хреста (табл. XXV, фото 53).

Всі уламки посуду, що їх зайшли під час розкопок на поселенні біля х. Черевичного, були частинами широкогорлих посудин, вінця яких, як правило, поволі відходили від шийки і м'яко відгинались назовні. Траплялись уламки великого посуду, значного і м'якого профілювання, з прямими вінцями. Але, як правило, з прямими вінцями був банкоподібний посуд незначного розміру. Тільки в одному випадку вінця широ-

когорлої, м'яко і сильно профільованої посудини різко від шийки відхилились назовні, а їх верхній край трохи загинався в середину.

Серед глиняного посуду значний процент був орнаментованим. Орнамент розташовували по верхньому краю вінець, під вінцями—по шийці, на плечиках і тулубі посудини. Орнаменти розрізнялись не тільки місцем розташування, а й способом виконання. Частково вони були вдавленими, або врізаними по вологій глині необпалених посудин. Інший посуд був прикрашений наліпними чи відтягненими валиками і канелюрами.

Найменше уламків глиняного посуду, прикрашеного по верхньому краю вінець, знайшли на поселенні біля х. Черевичного. Один дрібний уламок вінця, ледве помітно відігнутий назовні, був прикрашений вдавлуванням сторч великого пальця по верхньому краю вінець по черзі правою і лівою рукою. Результатом такого прийому верхній край вінець вкрився низенькими пірамідами (табл. XXV, фото 54).

Мало було фрагментів глиняного посуду, прикрашеного наліпним валиком. Уяву про цей тип орнаменту можна скласти на підставі уламку вінець великої широкогорлої посудини, зробленої із темної маси. Поверхня її обмазана добре відмуленою глиною і заглажена віхтем із трави. Під прямими вінцями, верхній край яких старанно заглажений і трохи відігнутий назовні, знаходиться наліпний валик. Він розташований по шийці, між вінцями і плічками посудини. По трикутному наліпному валику зроблені впоперек вдавлування великого пальця (табл. XXV, фото 55). Аналогічний описаному орнамент зустрівся на стінці великої посудини з шершавою поверхнею, зробленої з темної маси. Наліпний валик, оздоблений вдавленими, в останньому випадку розташований був по плічках посудини паралельно вінцям і, не зімкнувшись, він звисав двома кінцями донизу (табл. XXV, фото 56). Траплявся наліпний валик без будь-яких вдавлувань, розташований під вінцями, по шершавій поверхні невеликої, зробленої з темної маси, банкоподібної посудини (табл. XXV, фото 57).

Значною кількістю уламків був представлений посуд, прикрашений відтягнутим валиком, який не завжди в перетині мав однакову форму. В більшості випадків в перетині він мав форму, близьку до півкола, але в окремих випадках валик був приплющений, а іноді його перетин наближався до трикутника. Розташовували наліпний валик, як правило, по шийці, але в окремих випадках він знаходився на плічках. Посуд, прикрашений наліпним валиком, в основному, був значних розмірів, широкогорлий, добре профільований. Панували вінця з заглаженим верхнім краєм, м'яко відігнутим назовні, хоч в окремих випадках їх профіль був більш складний. За виключенням одного випадку, коли поверхня була покрита глиною доброго відмуду (табл. XXV, фото 58), всі уламки мали шершаву поверхню.

Типовий валик, перетин якого наближається до півкола, можемо спостерігати на уламку великої широкогорлої, добре профільованої посудини, зробленої з темної, грубої маси. Поверхня її вкрита ледве помітною обмазкою тонкого відмуду. Вінця від тулуба досить різко і сильно відхилиються назовні, а потім поволі загинаються в середину. На нижній частині акуратно зроблена дірочка. Валик зроблено під вінцями (XXV, фото 59). В іншому випадку такий же валик було розташовано по плічках широкогорлої, м'якопрофільованої, великої посудини, з шершавою поверхнею, зробленою з темної маси. Вінця її плавно

відігнуті назовні (табл. XXV, фото 60). Тільки поодинокі екземпляри були прикрашені вдавленням нігтів (табл. XXVI, фото 61).

Значною кількістю уламків представлений глиняний посуд, орнаментований по плічках, по тулубу, різними вдавленнями чи врізуваннями по вогкій глині. Так, на одному уламку, по непросушеній поверхні зроблені вдавлення пальця (табл. XXVI, фото 62). Різноманітні орнаменти зроблені врізуванням кінця палички у поверхню необпаленого посуду. Орнамент розташовували по плічках або тулубу добре профільованого посуду з поверхнею, обмазаною глиною тонкого відмуду. Інколи орнамент складався з коротеньких ліній, навкіс нанесених рядками на тулуб посудини (табл. XXVI, фото 64). Більш численними були орнаменти на плічках, які складались з прямих ліній, нахилених в одному випадку праворуч, в другому ліворуч (табл. XXVI, фото 63, 64).

Крім тільки що описаних простих орнаментів, врізаних кінцем палички, при розкопках на поселенні біля х. Черевичного знайдені уламки глиняного посуду, орнаментовані таким же способом, але більш складним рисунком. Так, на одному фрагменті бачимо, що орнамент, аналогічний вище описаному, ускладнено лініями, які відходили від орнаменту, що був на плічках, під тупим кутом і прикрашували тулуб посудини (табл. XX, фото 22). В іншому випадку на плічках зроблена горизонтальна лінія, що оперезувала посудини, а нижче на тулубі лінії, які ідуть донизу (табл. XXVI, фото 66).

Цікавим з'являється врізаний кінцем палички орнамент на уламку посудини сильного і м'якого профілювання, з поволі відігнутими назовні вінцями. На плічках посудини розташований орнамент ялинкою, голське стебло якої старанно оперезує посудину по плічках. Від стебла відходять на обидва боки менш охайно виконані гілочки (табл. XXVI, фото 67). Цей тип орнаменту трапився тільки один раз.

Трапився поодинокий уламок, у якого поволі відгинались назовні вінця, прикрашений по шийці мотузковим орнаментом. Цей уламок вінець є частиною широкогорлої, м'яко і дуже профільованої посудини, зробленої із темної, грубої маси. Поверхня цієї посудини старанно обмазана тонким шаром добре відмуденої глини. Два паралельні відбитки мотузка оперезували по шийці посудину значних розмірів (табл. XXVI, фото 68).

Небагато було уламків посуду, прикрашеного канелюрами. Один з них був уламком невеличкої, добре профільованої посудини, зробленої із добре відмуденої маси, з старанно вилощеною поверхнею. Ця посудина була майже круглою з плоским дном. Канелюри прикрашали її тулуб по вертикалі. Групи канелюр відокремлені одна від другої виступами (табл. XXVI, фото 69).

Крім описаних і інших уламків глиняного посуду, розкопками на поселенні біля х. Черевичного знайдені глиняні пряслиця і намотки. Пряслиця були двох типів. Пряслиця першого типу являли собою кружки з наскрізними отворами в центрі, зроблені з вогкої глини, а потім обпалені. Діаметр вони мали 3,5—4 см і товщину 1,5—1,8 см. Другий тип пряслиць являв собою тоненькі кружочки, які біля центра потовщувались до 2—2,5 см. Діаметр пряслиць останнього типу дорівнював 4—4,5 см. Ліпили пряслиця із вогкої глини, а потім обпалювали. Намотки ж робили з стінок розбитого посуду.

Поруч з цими розкопками стародавнього поселення біля х. Черевичного знайдені вироби з металів, каменю і кісток.

Виробів з металу було мало. Знайшли бронзову пластинку (пилочку), довжиною 11 см і шириною біля 2 см. Обидва кінці цієї пластинки старанно закруглені, а на обох тонких боках зроблені маленькі зубочки, вістрями направлені на одному боці в одну сторону, а на другому в протилежну. Пластинка була вкрита дикою пагиною. Крім цього, знайдений бронзовий, дуже патинізований, погнутий стержень завдовжки біля 7 см. На протязі приблизно трьох см він мав чотирьохгранну форму і був завдовжки біля 0,5 см, а потім товщина різко зменшувалась до 0,1 см і він стає круглим. Тонка, кругла частина цього стержня закінчується вістрям. Третій металевий виріб із срібла нагадує частину чашечки, яку використовували як прикрасу. Вигляд вона мала опуклого щитка з дуже добре відшліфованою поверхнею й старанно обробленими краями. Верхній край представляв собою відігнуті назовні вінця, з добре сформованим звисаючим карнизом. Під вінцями були акуратно зроблені в один ряд навскіс паралельні насічки. Під карнизом по обидва боки щитка зроблені вирізки для прикріплення. Можна припустити, що ця прикраса використовувалась як налобник вуздечки.

Значна кількість предметів, знайдених розкопками, була зроблена із різних порід каменю. Цікаво, що для виробу цих предметів використовувались породи каменю не тільки місцеві, а й привозні. Крупні речі, як ступки, корита тощо виробляли з місцевих порід вапняку. Речі невеликі як молотки, каміння для арканів, пращі і тому подібне виробляли з каменю мабуть привозного з Дністровського Надпоріжжя.

Рибальські грузила з заглибленнями для прив'язування, бруски, розтиральники, корита, зернотерки, фрагментовані молотки щодо їх функцій не викликають сумніву, а тому на них не варто спинятись. Спинимось перш за все на старанно оброблених кулеподібних каміннях, які звичайно визначаються як пращі. З цим твердженням не завжди можна погодитись, а особливо в нашій степовій краї, де скотарство в епоху кінця бронзи і початку заліза займало почесне місце. До того ж каміння не завжди мало кулеподібну форму, серед нього траплялось каміння, яке мало перехідну форму від кубу до шару. Це був куб, у якого ребра і ріжки старанно заглажені. Другий камінь цієї групи мав форму сплюсненого шару діаметром біля 6 см, зроблений з пісковика і оперезаний виїмкою завширшки до 2 см (табл. XXVI, фото 70). Два описаних каменя явно пристосовані для неодноразового вживання. Каміння такої форми використовувалось прив'язаним до канатів-арканів.

Крім цього, слід спинитись ще на одному виробі з вапняку, про функціональне призначення якого можна тільки здогадуватись. Це виріб неправильної форми біля 0,23 м завдовжки, 0,12 м завширшки і 0,06 м завтовшки. Одна плоскість рівна, а на другій була зроблена виїмка, що формою і величиною нагадувала дитячу ступню. Учасники експедиції—студенти-молдаване, не замислюючись, визначили цей предмет як «колодку» для виготовлення дитячих постолів.

Розкопки ж показали, що в передскіфський час населення Дністро-Бузького Причорномор'я будівельні деталі виробляло з каменю. Так, серед кам'яних виробів на поселенні біля х. Черевичного найшли одну п'яту до дверей і поріжок.

Значну групу виробів, знайдених на поселенні, являють предмети, зроблені з кісток, серед яких почесне місце займають дрібні знаряддя праці (голки, шила, швайки). Помітну групу складають знаряддя праці,

зроблені з рогів великої домашньої худоби та оленя, у яких один кінець загострений і як правило спрацьований. Безперечно, ці знаряддя праці мали не однакову робочу частину. В одних вона була закруглена, а в других випадках зрізана навкіс і нагадувала чоботарський ніж. Функціональне призначення цих знарядь праці поки що визначити не можливо, але допустово вважатимемо їх реманентом для обробки шкіри. Слід згадати про знаряддя праці, зроблені із лопаток великої худоби, у яких робоча частина була широкою і досягала 7 см. Робоча частина нагадувала робочу частину мотики. Крім цього, тут же знайшли, мабуть, кістяну ручку, завдовжки 3,5 см. Ця гадана ручка була з продовжним, на всю довжину отвором. На її поверхні, вздовж на всю довжину зроблені бороздки, і вона робила враження реберчатої. Поверхня цієї гаданої ручки була вкрита темно-коричневими плямами. Кінці її були товстіші ніж середина і бороздки в середині частини були ледве помітні.

Був знайдений кістяний орнаментір, зроблений із розколеної трубчатої кістки. Він був завдовжки 11,5 см і завширшки 2,5 см. Ручка його добре відшліфована, певно в результаті довгого використання. З п'яти зубців орнаментіра повністю збереглися три, один був пошкоджений, а п'ятий зовсім відламаний.

Серед знахідок з поселення біля х. Черевичного траплялись речі, функціональне призначення яких поки що незрозуміле, серед яких є виріб із чашечки великої тварини. Цей предмет за величиною і формою нагадував пряслиця. Діаметр його дорівнювався 6 см, а товщина в центрі біля отвору 1,5 см. Вага ж його настільки незначна, що в ньому не можна вбачити пряслице. Другий незрозумілий предмет, старанно оброблений, завдовжки 9,5 см нагадував голочник, але для такого призначення отвір в ньому був надто великий. Довжина отвору дорівнювалась 8,2 см, а діаметр 4 см. Добре оброблений отвір починався в тоншій частині виробу, де воно мало чотирикутну форму, а закінчувався в товстій трикутній частині. Все тіло його розділене на п'ять рівних частин поперечними борозенками.

Серед знахідок траплялось дуже багато фрагментованих кісток, з якими ознайомився доцент ОДУ І. Я. Яцко. Серед них він визначив кістки, в основному, свійських тварин: кінські, великої та малої рогатої худоби. І. Я. Яцко відзначив, що коні у них були крупні. Серед остеологічних матеріалів траплялись і кістки оленя.
